

XXI асрда Хоразмшоҳлар давлати дунёнинг энг бой давлати эди. Бугунги Эрон, Покистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёнинг каттагина ҳудуди бу давлат чегаралари ичида қолиб кетарди. Буюк давлатнинг буюк ташвишлари бўлишини Муҳаммад Хоразмшоҳ биларди... Буюк Ипак йўли Хоразмшоҳлар ҳазинасига жуда катта даромад келтирадиган манба бўлган. Хитой, Хиндистон, Олд Осиё, Рус ерлари хатто Гарбий Европадан савдогарлар савдо-сотик марказига айланиб улгурган Марв, Бухоро ва Самарқандга кўплаб ташриф буюрарди. Самарқанд ярим миллиондан ортиқ аҳолига эга йирик шаҳарга (ўша замонларда Париж ва Лондон аҳолиси нари борса 30-40 мингга зўрға етган) айланиб улгурган, бозорида дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган маҳсулотлар кўп эди.

Шунингдек, у Ислон дунёсида илм-фан ва маданият маркази сифатида шухрат қозонган эди. Иқтисодий жihatдан ҳам жуда бақувват бу юртнинг кетма-кет муваффақиятли юришлар натижасида сарҳадлари анча кенгайиб, деярли бутун Европа ҳудудига тенг келар эди. Салб юришлари даврида Франция, Германия, Англия каби ўлкаларнинг умумий кўшини 50 минг кишидан иборат бир пайтда Хоразмшоҳ ихтиёрида жуда яхши қуролланган 500 минг зирхли кўшин шай турарди.

Бир қуни шохга ноҳуш хабар келади. Эътиборсиз кўринган бу хабар ҳукмдорни ўйлантириб қўйди. Шарқда 3000 км узокликда янги бир қуч пайдо бўлганди. Бу қуч насл-насабининг тайини йўқ, қодирларда яшовчи қўчманчи мўғуллар қироллиги эди. Бу ярим ёввойи қабилаларни 1206 йили ўзини «қонлар қони» деб эълон қилган Чингизқон (Темучин) бирлаштирган эди. У кўшини билан Шимолий Хитойнинг бой вилоят ва шаҳарларини забт этиб улгурган эди. Қорахитойлар Қушлук бошчилигида Чингизқонга қарши исён қўтарганда Хоразмшоҳ қорахитойларни яширинча дастаклаш билан мўғуллар давлатини парчалаб ташламоқчи бўлади. Чингизқон 20 минг кишилик қўшин жўнатиб қаттиққўллик билан исённи бостиради. Қорахитойлар исёни бостирилгач, Хоразмшоҳ қиддий ташвишга тушади.

Ўша кезлари Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Турқонқотун ўз атрофига қангли-қипчоқ зодақонларидан ҳукмдорга қарши қитна қурухи тўплаб, тахтни эгалламоқчи бўлади. Сарой ақли орасида ҳукмдорнинг обрўси қун сайин тушиб борар эди. Савдогарлар қиёфасида Ўрта Осиёга келиб кетаётган мўғул қосуслари қалъа, қарё қечувлари ва вилоят ҳоқимлари ўртасидаги муносабатларни яхшилаб ўрганиб қикадилар. Хоразм лашқари қони ва қойлашган ерлари ҳақидаги аниқ ва қимматли маълумотлардан қейин Чингизқон узок ўйлаб, Ўрта Осиё юришига тайёрланиш учун фармон беради. 100 мингдан сал қўпроқ қўшини бўлган Чингизқон нима сабабдан бундай нозик қарорга борган эди? Буни қуйидаги сабабларда қўриш мумкин:

1. Хоразмшоҳлар давлатида марказий ҳоқимият билан вилоят ҳоқимлари ўртасида бирлик йўқ эди (қўп вилоят ҳоқимлари Турқонқотуннинг қабилadoшлари бўлган).
2. Сарқардалар ичида ўзига қарши қуруқ вақиллари борлигидан шубҳаланган Хоразм ҳукмдори қўшинни бир неча қисмга бўлиб, мамлақатнинг турли томонларига қар хил бақоналар билан жўнатиб юборган эди.
3. Чингизқон тарихда биринчи бўлиб қўшинни ўнлик, юзлик, минглик ва ўн минглик қисмларга бўлиб қикқан эди.

Бу усул жанг мобайнида аник бир кисмни кийинчиликсиз бошкариш имконини яратди. Чингизхон факат кайси бўлинмани жангнинг кайси кисмига бориши кераклигини, кайси кисм ёлгондан чекиниши, ёки кайси кйсм душман кўшинига оркадан зарба бериши лозим эканини бир огиз гап билан тушунтира оларди. Хар бир мўгул жангчиси жанговор тартибда ўз ўрнини аник билган. Деярли 100 фоиз суворийлардан ташкил топган кўшин жангга ўз ўнлиги билан бирга кирган. Агар харбий кисмдагилар чекиниб, бир кисм аскарлар асирга тушса, кочиб келганларнинг барчаси биродарини жанг майдонида ташлаб кочгани учун катл этиларди. Шу сабабдан мўгул кўшинида деярли чекиниш бўлмаган.

4. Шимолий Хитойни кўлга киритган Чингизхон кўшинини Хитойнинг илгор техник куроллари - манжаник, нафтандоз ва замбараклар билан кайта жихозлаган эди. Унинг кўшинига Хоразмшоҳлар давлатининг калъа деворлари тўсик бўлолмасди.

5. Кўпинча Чингизхон лашкарни икки зарбдор кисмга бўларди. Бири жанг килаётганда иккинчиси хордик чикарар, кейин эса ўрин алмашилиш оркали душманга дам олиш, кучларни кайта ташкиллашга фурсат берил-мас эди.

6. Чингизхон ўз кўшинининг тезкорлигига каттик ишонар эди. Душман мўгул лашкарини олти кундан кейин етиб келишини кутаркан, уларни икки-уч кунда каршиларида кўргач жиддий саросимага тушиб коларди.

1218 йили Чигизхон Урганчга кўп микдорда кимматбахо моллар ортилган 500 туя хамда 450 мусулмон савдогардан иборат жуда катта савдо карвони ва элчиларини жўнатади. Карвон Урганчга етиб бормаи чегара шахри Ўтрор хокими Инолчик томонидан талон-тарож килинади. Урушга хар томонлама тайёргарлик кўрган мўгуллар хукмдорига Ўрта Осиёнинг бой ва обод вилоятларига бостириб кириши учун бир бахона етишмаётган эди холос. У кимматбахо моллар ортилган карвонни сокчиларсиз, золим ва очкўз хокими билан танилган Ўтрор оркали жўнатилишини олдиндан режалаштирган эди.

Чингизхон Мухаммад Хоразмшоҳ хузурига Ибн Кафрж Бугрони элчи сифатида юбориб Хоразм маъмурларидан хисобланган Ўтрор ноибининг хатти-харакатидан норозилигини, Инолчикни туттириб, унинг ихтиёрига жўнатишини талаб килади. Кабул килиб бўлмас бу талабларни эшиттан Мухаммад Хоразмшоҳ элчини ўлдиришни, у билан бирга келган икки мулозимининг сокол-мўйловини кириб, шармандаларча кайтариб юборишни буюради. Шу билан элчилик алокалари узилиб, уруш бошланади.

Шаркий Туркистон ва Еттисувда пайдо бўлган уруш тахликасига карши чора-тадбирлар кўриш учун дархол тайёрланиш зарур эди. Хоразм давлатида камал куроллари ва уларни ишлатишни яхши биладиган мохир сарбозлар кўп эди. Уруш узок муддатга чўзилгудек бўлса хам мудрофаачилар учун етарли даражада озик-овкат ва ем-хашак мавжуд эди.

Аскарларнинг умумий сони жихатдан шубхасиз Хоразмшоҳ бирмунча устунрок хам эди. Афсуски, подшоҳ билан саркардалар ўртасида мавжуд ихтилофлар аввал бошданок бундай устунликдан фойдаланишга имкон бермади. Харбий кенгашда улар ўртасидаги ихтилоф яккол намоён бўлди. Кенгашда душманга зарба беришнинг ягона режасини якдиллик билан белгилаб олиш ўрнига фикрлар бўлиниб кетди. Хива вакили саркарда Шахобиддин Хивакий бор кўшинни Сирдарё бўйига тўплаб, мўгулларни карши олиш, узок йўлдан толикиб келаётган душманга ўзини ўнглаб олмасдан туриб, янги куч билан тўсатдан зарба бериш хакида ягона тўгри фикрни баён килади. Бирок Хоразмшоҳ бундай маслахатни кабул килмайди. Чунки у ўзининг олий лашкарбошилари бўлган

кипчок саркардаларига тамоман ишончсизлик билан қарар эди. Харбий кенгашда бўлажак урушда мудофаа тактикасини кўллашга қарор қилинди. Хоразмшоҳ мўғулларнинг асосий зарбаси Мовароуннахрнинг маркази - Зарафшон водийсига қаратилса керак деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини мустаҳкамлашга буйруқ берди. Самарқанднинг ташки деворини қайта қуриш мақсадида шаҳар аҳолисидан ҳатто бир йил ичида уч марта хирож йигилди. Шунга қарамай Хоразмшоҳ мудофаага тайёр эмас эди.

1219 йилнинг кузида Чингизхон 200 минглик кўшин билан Хоразмшоҳга қарши юриш бошлади. Шаҳарлар мудофаасига бўлиб юборилган тарқок лашқар тезкор ва шавқатсиз душман томонидан бирин-кетин қириб ташланади. Дастлабки зарба Ўтрорга берилади. Чингизхон кўшинни бир неча қисмга бўлиб, турли йўналишларда юриш бошлайди. Бир вақтнинг ўзида мўғул лашқари бир неча шаҳарни қамал қилиб қабт этади.

Аҳоли орасида «мўғулларни енгил имконсиз, яхшиси жангсиз таслим бўлсак, бизларга шавқат қилишади», деган ваҳимали гаплар тарқатила бошланди. Душманга жангсиз таслим бўлган Зеринук, Нур қалъалари ва Ўзган шаҳри талон-торож қилинади. Қаршилик қўрсатган бир неча шаҳар аҳолиси бутунлай қириб ташланади. Баъзи шаҳарларда эса қуролланган аҳоли қиличдан ўтказилиб, қолганлари қул қилиб сотилади. Шаҳарларнинг бирин-кетин таслим бўлгани ҳақидаги хабарлардан эсанқираб қолган Муҳаммад Хоразмшоҳ ваҳимага тушиб, ҳокимият жиловини қўлдан чиқариб юборади. Чингизхон моҳир қўмондони Субутайга сара жангчилардан иборат 20 минг кишилик лашқари билан Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қалласини олиб қелиш вазифасини юқлаганидан хабар топгач, ортига қарамай қочади. Бу «қувлашмачок» Хуросон, Эрон орқали давом этади. Охири Муҳаммад Хоразмшоҳ тахтдан воз кечиб, Каспий денгизи жанубидаги Ашура оролига қочиб боради. Шу оролда у рухий қасалликдан вафот этади. Тахт вориси Жалолиддин Мангуберди, Хўжанд ҳокими Темурмалик, Урганч аҳолиси орасида обрўи баланд шайх Нажмиддин Кубролар мўғулларга қарши мудофаани тиклашга қанчалар уринмасинлар фурсат қўлдан бой берилган эди. Туркхотун ва кипчок лашқарбошилари тайёрлаётган навбатдаги фитнадан хабар топган Жалолиддин Урганчни ҳам тарқ этиб, Хуросонга кетади. Моҳир сарқарда сифатида танилиб улгурган Жалолиддин Парвона даштида Шиқи Хутуху Нўъённи 45 минг кишилик аскар билан қириб ташлайди. Жангдан кейин ўлжа тақсимлашда лашқарбошилар ўртасида қелишмовчилик қелиб чиқиб, кўшин парчаланиб кетади. Фурсатдан фойдаланган Чингизхон Жалолиддин устига кўшин бошлаб келади. 1221 йилнинг 25 ноябрида Хинд дарёси бўйидаги жангда Жалолиддин Чингизхон қароргоҳига бостириб қиради. Чингизхонни муқаррар ўлимдан ёрдамга етиб қелган «кешик» деган сара кўшин қутқариб қолади. Мағлубиятга учраган сарқарда онасининг олдиндан қилган васиятига қўра рафикаси, онаси ва болаларини дарёга ташлашга амр этади. Ўзи эса 4 минг кишилик аскар билан Хинд дарёсининг нариги қирғоғига ўтиб олади (дарёнинг бу жойи ҳозирда «от сакраш» деб аталади). У Эрон ва Кавказда қучли давлат тузмокчи бўлади, лекин хар иққала жойдаги илқ галабадан кейинок ўлжа тақсимлаш масаласида қелишмовчиликлар сабабли кўшин тарқалиб кетаверган. Жалолиддин 1231 йили вафот этгунча мўғулларга қарши қурашини давом эттиради.

Мўғуллар истилоси оқибатида Мовароуннахр ва Хоразмнинг гавжум ва қўрқам шаҳарлари харобазорга айланди. Самарқандни ичимлик суви билан таъминлаб турувчи ягона сув иншоот - Қўргошин новаси ва қалъа деворлари (кейинчалик Амир Темур томонидан тикланган), Марв воҳаси сугориш тармокларининг бош тўғони - машхур

Султонбанд бузиб ташланди. Самаркандликлар 1750-1800 йил давомида ота-боболари яшаб келган ўз она шаҳарларини тарк этиб чикиб кетишди. Марв аҳолиси эса сувсизликдан куриб бораётган кишлокларни ташлаб, ўзга ерларга бориб жойлашди. Воҳа кимсасиз даштга айланди. Урганч сувга бостирилиб, батамом вайрон этилди. Зироатчи аҳолининг кескин камайиб кетиши оқибатида дехкончилик таназзулга юз тутди. Юз минглаб мохир хунарманд ва усталар Мўғулистонга хайдаб олиб кетилди. Осиёнинг ҳеч бир ўлкаси мўғул босқинини Жайхун ва Сайхун оралигидаги вилоятлар каби дахшатли даражада ҳис этмади. Чунки бу жангари кўчманчилар Мовароуннахрда юксак хунармандчилик, ички ва ташқи тижорат ҳамда сугорма зироатчилик билан касб этилган асосли идора усулини биринчи марта кўрдилар. Талон-торож, зўрлашга бўлган чанқокларини илк бор шу ерда қондирдилар.

Асрлар давомида Хитой ва Хиндистондан Улуг Туркистон орқали Кичик Осиё ва Европа томон кесиб ўтган машҳур «Ипак йўли» мўғуллар босқини даврида бутунлай барҳам топди. Бу даврда илм ва маърифатга етказилган жароҳат ҳам оз бўлмади.

Бу босқинда Ўрта Осиё аҳолисининг 75 фоизи қиличдан ўтказилган эди. Биргина нотўғри берилган қарор сабабли Хоразмшоҳлар давлати барҳам топди. Урта Осиё тараккиёт борасида бир неча юз йилга ортга қайтди. Кизиқарли бир факт: мўғуллар бутун тарих давомида бир марта - Чингизхон ҳукмронлиги даврида босқинчилик урушлари олиб боришган экан ҳолос.

Агар Хоразмшоҳлар салтанати мудофаани тўғри ташкиллаштирганда XIV асрнинг 70-йилларигача давом этган истило ҳам бўлмас эди. Рус халқи 1480 йилгача мўғулларга бош эгмаган, марказий Европанинг қок ўртасидаги Вена шаҳри (ҳозирги Австрия республикаси пойтахти) мўғул лашқари ҳужумидан даг-даг титрамаган бўларди. Шу биргина хато сабабли миллионлаб одамнинг ёстиги куриб, йирик маданият марказлари вайрон қилинди.

Каримжон МАМАЖОНОВ